

QADIMIY ASOTIR VA ERTAKLARDA ANIMALISTIKA JANRI

Choriyeva Asila Alisher qizi

*O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili uchinchi fakulteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Osiyo va Yevropa xalqlarining qadimgi afsona va ertaklaridagi hayvoniy janr haqida yozilgan.*

Kalit so‘zlar: *animalistik adabiyot, asotir, ertak, haykaltaroshlik, arxitektura, tasviriy san‘at, badiiy adabiyot.*

Animalistik adabiyot uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Uning ildizlari uzoq qadim zamonlarga – yer yuzida hayot paydo bo‘lgan davrlarga borib taqaladi. Inson va hayvonlarni uzoq evolyusion taraqqiyot birlashtirib turadi. Bu taraqqiyot davomida hayvonlar insonlarga qiyinchiliklarni yengib o‘tishda yaqindan yordam berdi. Aynan shu sababli ham inson hayvonlarga tahsin o‘qiydi, ularni olqishlaydi, ularga ta‘zim qiladi, haykaltaroshlikda, arxitekturada, tasviriy san‘atda va, nihoyat, badiiy adabiyotda o‘zi yaratgan eng sara asarlarni ularga bag‘ishlaydi. “Qushlar va hayvonlar haqidagi afsonalar, makkor jonzodlar haqidagi ertaklar, g‘aroyib mahluqlar haqidagi masallar va fantastik xarakterli bitiklar, hayvonlar saltanati haqida hikoya qiluvchi epik poemalar va satirik qissalar – animalistik adabiyotning to‘liq bo‘lmagan badiiy shakllari ana shulardan iborat.” (2,4 - bu yerda va bundan keyin tarjimalar bizniki – Ch.A.)

Asotirlarda hayvonlarning o‘rni beqiyos. Mifopoetik tafakkurda hayvonlar asotiriy kodning bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Asotirlar va asotirlashtirilgan ertaklar esa mana shu kod asosida yaratiladi. Asotirdagi hayvonlar insonning atrof-muhitni va o‘zini o‘zi ifodalashining bir usulidir. Insonning o‘zini tabiatda mifologik gavalantirishi totemistik asotirlarga yo‘l ochib berdi. Totem (urug‘ jamoalari sig‘inadigan hayvon, o‘simlik, tosh va hkz) – (3, 581a). ma‘lum insonlar jamoasini, urug‘ini ular yashaydigan hudud bilan, o‘tmishni bugungi kun bilan bog‘laydi. Urug‘larning totemlari odatda ma‘lum bir hayvon bilan bog‘liq. Bu yerda animalizm unsuri urug‘ning urf-odatlari, rasm-rusmlari, e‘tiqodi, yashash tarzi bilan namoyon bo‘ladi. Bu motivlar oxir oqibatda hayvonlar yaratguchi qiyofasida tasvirlangan kosmogonik asotirlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Ko‘p xalqlarning asotirlarida qator hayvonlar dunyoning yaratilishida bevosita ishtirok etadi. Qadimiy tasviriy san‘at yodgorliklarida ham hayvonlar asosiy tasvir ob‘yekti bo‘lib kelgan.

Agar asotirlarda hayvonlar xudo yoki yarim xudo ko‘rinishida namoyon bo‘lsa, badiiy adabiyotda ular real voqelikka yaqin turgan obrazlar sifatida tasvirlanadi. Har bir xalqning folklorida hayvonlar mavjud. Jonivorlar folklorida qadim-qadimda paydo bo‘lgan. Ularga shunchaki inson xizmatkorlari sifatida qaralgan, ular bir jonli buyum sifatida tasvirlangan. Hayvonlarning turi esa xalqlarning mashg‘uloti, geografik joylashuvi, madaniyati, dunyoqarashi, an‘ana va urf-odatlari bilan bog‘liq. O‘zbek xalqi og‘zaki ijodida, dostonlarida, jumladan, azaldan ot, tuya, yirik shoxli qoramol, qo‘y-qo‘zilar kuylangan. Ular boylik, to‘qlik va xotirjamlik ramzi hisoblangan.

Badiiy adabiyotdagi hayvonlar tasviri o'quvchiga obrazli-emosional ta'sir qilish usuli hisoblanadi. Hayvonlar tasvirlangan asarlar mazmuni yuksak emosionalligi bilan ajralib turadi. Insonlar hayotini hayvonlar obrazlari orqali tasvirlash badiiy adabiyotdagi animalistik janrning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Animalistik janrlardagi hayvonlar obrazlarini tahlil qilish, ularning o'zaro munosabatlari va aloqalarini ko'rib chiqish, Yevropa va Okean ortidagi (Kanada, AQSH) tarixiy-adabiy jarayon davomida hayvonlar haqidagi tasavvurlarning o'zgarishini kuzatib borish imkonini beradi. Hayvonlar haqidagi adabiyotning asosiy badiiy tamoyillari xalqlarning folklorida (og'zaki ijodida) aniqlangan bo'lsa, umumiy animalistik motivlarni har bir xalq va har bir milliy adabiyot vakillari o'zlaricha ishlab chiqqanlar. Yozma adabiyotda, jumladan insoniyat badiiy tafakkurining eng ko'hna va o'lmas namunalaridan biri bo'lmish "Avesto"da jonivorlarga, ayniqsa qushlarga chuqur hurmat bilan qarashgan. (1,15)

Barcha davrlar adabiyotlarida hayvonlar obrazlarini uchratish mumkin. Jahon adabiyotida bunday asarlar mo'l-ko'l. Antik dunyoda badiiy adabiyotda jonivorlarni tasvirlashning ma'lum bir mezon, ma'lum bir qolipi paydo bo'ldi. Jonivorlar va qushlar masallarning qahramonlariga aylandilar. Mashhur Ezop bu janrning o'lmas namunalarini yozib qoldirdi. Bu mezon bora-bora odatdagi risolaga sig'may qoldi. Keyinroq jonivorlar badiiy adabiyotda bir vositachi sifatida tasvirlanadigan bo'ldi. Muallif o'z maqsadini amalga oshirish uchun hayvonlarni kerak bo'lganda ishlatadi, kerak bo'lmaganda ishlatmaydi. Jumladan, Apuleyning "Oltin eshak" romani shunday asarlar qatoriga kiradi.

O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada hayvonlar, xususan uy hayvonlari va qushlar dastlab "le" va "fablio" (Fransiya), "minnizang" (Germaniya) kabi kichik janrlardagi asarlarning personajlariga aylandilar, jonivorlar asarlardagi insonlar bilan ularning tilida so'zlashadigan, ko'pincha ularni tutib olgan insonlar qo'lidan quvlik va makkorlik qilib chiqib ketadigan bo'lishdi. Shu davrda yaratilgan yirik janrdagi asarlardan Yevropada keng tarqalgan "Tulki haqida roman"ni ajratib ko'rsatish mumkin.

Biroq o'rta asrlarda dinlar ta'siri ostida Yevropada inson bilan hayvonlar o'rtasiga Xitoy devori qo'yildi. Yevropada ilohiyotchi faylasuf Foma Akvinskiy "Hayvonlarning qalbi yo'q", deya ta'lim berayotgan bir paytda Sharqda, aksincha, hayvonlarga o'zgacha munosabatda bo'ldilar. Dostonlarda otlar insonning eng yaqin do'sti etib tasvirlandi. Abulqosim Firdavsiy o'zining mashhur "Shohnoma"sida afsonaviy Semurg' qushining o'lmas obrazini yaratdi. Sanoyi Razvoniyy "Tasbihi tuyur" va Hokroni Sharvoniyy "Mantiq ut-tayr" qasidalarida qushlarning hayoti, ularning tillari haqida ilk asarlarni bitdilar. Keyinchalik bu an'anani Shayx Farididun Attor o'zining "Mantiq ut-tayr" asarida, Alisher Navoiy esa "Lison ut-tayr" (1499)da davom ettirdilar. Ulug' Navoiy "Lison ut-tayr" - "Qush tili" asarida inson bilan tabiat, ilohiyot masalasini badiiy ta'rif-tavsifladi. Buyuk shoir o'z qarashlarini To'ti, Tovus, Popishak kabi o'ttizdan ortiq qushlar tili, qilmish-qidirmishlari, sarguzashtlari orqali majoziy tarzda badiiy ifodaladi.

XVI asrda Yevropada Migel Servantes (1547-1616) o'zining "Itlar suhbatlari" (Las Dialogas des Caenes) novellasini yaratdi.

XVII asrda Ezop an'analarini davom ettirgan fransuz adibi Jan de Lafonten (1621-1695) o'n ikki kitobdan iborat "Masallar" (Fables)ida hayvonlarning majoziy obrazlari orqali jamiyat va insonlar orasidagi illatlarni fosh etib tashladi.

XVII asrning oxiri - XVIII asrning birinchi yarmi fransuz adabiy ertak janri taraqqiyotida oltin davr bo'ldi. Bu davrda mashhur fransuz ertakchisi Sharl Perro (1628-1703) ning "Ona G'oz ertaklari" (Contes de ma mère l'Oye) deb ham ataluvchi "Qadimgi zamon voqealari va ertaklari" (Histoires ou contes du temps passé), Komon de Lafors (1650-1724) ning "Ertak ketidan ertaklar" (Contes suivis des contes), grafinya de Myura (1670-1716) ning "Sehrli ertaklar" (Contes merveilleux) nomli kitoblari nashr qilindi.

XVIII asrda ingliz adibi Jonatan Svift (1667-1745) o'zining "Gulliverning sayohatlari" (Gulliver's Travels, 1726)ni yaratdi va animalistik adabiyot maydoniga ippik (yunoncha hippos - "ot" so'zidan) janrni olib kirdi. J.Svift o'zining bu mashhur satirik asarida o'z zamondoshlarining nuqsonlarini fosh etar ekan, jirkanch yexularga olijanob otlar - guigngnmlarni qarshi qo'ydi. Svift kashf etgan yexu so'zi o'zlarining eng tuban gunohlari bilan hayvon darajasiga yetgan odamlarni belgilash uchun qo'llanilsa, adib to'qigan guigngnm so'zi otlarning kishnashiga taqliddir.

Rossiyalik tadqiqotchi Yu.S.Orexova Fransiya animalistik prozasini tadqiq qilar ekan, ikki asosiy shamoilni ajratib ko'rsatadi: 1) XVIII asrgacha udumda bo'lgan "antropologik" yo'nalish. Unda hayvonlar insonlarga monandlashtiriladi; 2) hayvonlar xislatlarini yoritishda realizmdan kelib chiqadigan "zoologik" yo'nalish.(2,6)

Biz rus olimasining fikriga qo'shilgan holda shuni ta'kidlamoqchimizki, "antropologik" tasvir asosan xalq og'zaki ijodining, keyinchalik esa iqtidorli shoir va adiblar tafakkurining mahsuli bo'lgan. Unda badiiy tasvir ustunlik qiladi. "Zoologik" tasvir esa "antropologik" tasvirdan ilmiyligi bilan farq qiladi. "Bular badiiy asar bo'lib, badiiy asar bo'lmadi, ilmiy asar bo'lib, ilmiy asar bo'lmadi. Ular chinakam badiiy asar darajasiga ko'tarila olmay, ilmiylikka tobe bo'lib qoldi. Oqibat, o'z sohasiga oid qo'llanma asar bo'lib qoldi." (4,7)

XVIII asrgacha animalistik adabiyotda "antropologik" omil ustunlik qildi. Bunga misol qilib fransuz adiblarining shu davrda yaratilgan o'nlab adabiy ertaklarini keltirish mumkin. Biroq keyinchalik tabiatshunoslik fanlarining rivojlanishi bilan animalistik adabiyotda inson va hayvonot olami birligi g'oyasi ustunlik qila boshladi hamda "antropologik" omil o'z o'rnini "zoologik" omilga bo'shatib berdi.

Adabiy ertak alohida janr bo'lib, an'anaviy folklor ertakka o'xshash umumiy xislatlar bilan birga undan jiddiy farq qiluvchi o'ziga xos xususiyatlarga ham ega, zero u "folklorli shartli adabiy shakl"dan iborat. Adabiy ertak ma'lum hudud folkloriga, asotiriy unsurlarga hamda epik manbalarga asoslangan bo'lishi yohud butunlay yozuvchi tomonidan o'ylab topilgan bo'lishi mumkin.

Animalistik janr turli tarixiy-adabiy qonunlarga bo'ysungan turfa janr shakllarining omuxtasidan iborat. Animalistik matnlar bir narsada juda o'xshash: hayvonlarning xislatlari inson hayotidagi yirik hajmdagi hodisalarni ifodalash va tushunishga yordam beradi. Hayvonlar obrazlari orqali irqiy, sinfiy, gender va boshqa xavflar tadqiq qilinadi.

Animalistik ertaklarda biz hayvonlarning ayrim tiplarini personajlar sifatida ishlatilishining kulturologik qonuniyatlarini kuzatishimiz mumkin. Fransuz lingvokulturasida ayiq, bo'ri, tulki,

it, mushuk kabi hayvonlar ishtirok etadi. Ingliz lingvokulturasida esa ayiq, quyon, mushuk (yo'lbars, pantera), ilon va to'ng'iz (cho'chqa) eng asosiy hayvon-qahramonlar hisoblanadi. Boshqa xalqlarning hayvonlar haqidagi ertaklarida ham sanab o'tilgan hayvonlarga stereotip qarashlar mavjud. Bu ertaklarda eng ko'p uchraydigan hayvon ayiq, jumladan, do'stlik va olijanoblik ramzi hisoblanadi. Animalistik ertaklarda bo'ri vahshiy va beshafqat mahluq, tulki - ayyor va epchil, yovvoyi quyon - faol va mustaqil, eshak - tentak, uzoqni ko'ra bilmas jonivor obrazlarida namoyon bo'ladi.

Hayvonlar obrazlarida insonlar xarakterining ma'lum qirralari tipiklashtiriladi. Hayvonlar o'rtasidagi hayot uchun kurash ijtimoiy ziddiyatlarning majoziy ifodasi sifatida tasvirlanadi. Qadimdan hayvonlar haqidagi ertaklar chuqur ramziy ma'nolarga ega bo'lgan. Ular, jumladan, yoshlarga hayot tajribasidan, va xususan, hayvonot olami haqidagi bilimlardan saboq bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirsaidov B.T. Xudojestvennyy obraz ptis v misticheskoy poezii srednix vekov (XI-XIII vv). Avtoref. diss. KFN. - Xudjand, 2004.
2. Orexova Yu.S. Animalisticheskaya literatura Fransii: traditsii i ix transformasiya v tvorchestve S.G.Kollet. Avtoref. diss. KFN. - Kaliningrad, 2008.
3. Ruscha-o'zbekcha lug'at. Ikki tomli. T.II.-T.: O'zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1984.
4. Tog'ay Murod. Seton-Tompson kitobiga so'zboshim.//E.Seton-Tompson. Yovvoyi yo'rg'a. Jonivorlar haqida hikoyalar. - T.: Noshir, 2010.